

Jan Jacek Bruski

Uniwersytet Jagielloński,
Kraków

Nieznane polskie dokumenty na temat Hołodomoru. Efekty rekonesansu archiwalnego w Moskwie

Autor przedstawia nieznane polskie dokumenty odszukane w tzw. zdobycznych zbiorach (materiały zrabowane pod koniec II wojny światowej przez oddziały radzieckie) w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie. Przeważają wśród nich sprawozdania przesyłane przez dwa polskie konsulaty, w Kijowie i Charkowie, przekazujące nie tylko obraz cierpienia Ukrainy, ale analizujące także genezę, mechanizm i następstwa Wielkiego Głodu 1932–1933.

Ważną grupę źródeł, wykorzystywanych w badaniach nad Wielkim Głodem na Ukrainie¹, stanowiły od dawna — zwłaszcza początkowo, wobec niedostępności archiwów sowieckich — materiały proveniencji obcej. Chodzi przede wszystkim o raporty służb dyplomatyczno-konsularnych i wywiadowczych państw, które utrzymywały w latach 30. minionego stulecia swoje placówki na terenie ZSRR. Tego typu dokumenty badał jako pierwsza wykorzystająca obszernie w swoich pracach specjalna komisja Kongresu Stanów Zjednoczonych, utworzona w 1985 r. dla zbadania okoliczności *Hołodomoru*². Wkrótce pojawiły się też poświęcone temu zagadnieniu odrębne edycje dokumentów z archiwów Wielkiej Brytanii, Niemiec i Włoch³.

¹ W odniesieniu do Ukrainy jako podmiotu politycznego redakcja stosuje zapis „w Ukrainie”. Jednak w niniejszym artykule, na prośbę Autora, utrzymujemy zapis „na Ukrainie”, tym bardziej, że Jan Jacek Bruski używa go w wielu innych publikacjach poświęconych Hołodomorowi (przyp. red.).

² Zob. *Investigation of the Ukrainian Famine. Report to Congress Commission on the Ukraine Famine. Adopted by the Commission April 19, 1988, Submitted to Congress April 22, 1988*, Washington 1988.

³ *The Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933*, ed. M. Carynnyk, L.Y. Luciuk, B.S. Kordan, Kingston, Ontario — Vestal, New York 1988; *Der ukrainische Hunger-Holocaust. Stalins verschwiegener Völkermord 1932/33 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten des deutschen Auswärtigen Amtes. Eine Dokumentation*, ed. D. Zlepko, Sonnenbühl 1988; A. Graziosi, „*Lettres de Kharkov*”. *La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens, 1932–1934*, „Cahiers du Monde Russe et Soviétique” 1989,

1–2/2008

Zainteresowania historyków nie budziły jednak przez długi czas archiwalia polskie. Niesłusznie. Dziś wiemy już, że to właśnie służby II Rzeczypospolitej — sąsiada żywo zainteresowanego wydarzeniami nad Dnieprem i toczącego na tym obszarze własną rozgrywkę z Moskwą — były najlepiej bodaj poinformowane o szczegółach ukraińskiej tragedii. Dogodnymi punktami obserwacyjnymi dla strony polskiej były przede wszystkim dwie placówki na Ukrainie: konsulat generalny w ówczesnej stolicy USRR, Charkowie, i podległy mu konsulat kijowski. Cenne informacje zdobywano podczas podróży po okręgach konsularnych oraz — do czasu — dzięki kontaktom z petentami, odwiedzającymi polskie ekspozytury. Pewną rolę odgrywała ponadto wymiana informacji z dyplomatami obcymi, zwłaszcza przedstawicielami Włoch i Niemiec. Niebagatelne znaczenie miała wreszcie analiza publikacji oficjalnych — wydawnictw urzędowych i prasy sowieckiej⁴.

To zaskakujące, ale zachował się do dziś niemal komplet wytworzonej przez polskie placówki dokumentacji — niezwykle szczegółowej i przez tę szczegółowość wstrząsającej. Tworzy go kilkaset gruntownych raportów, analiz i opracowań. Pokazują one nie tylko obraz Ukrainy, dotkniętej klęską głodu, ale też mechanizmy, które, počawszy od końca 1931 r., przygotowywały kataklizm. Szczególnie ciekawe są rozważania polskich dyplomatów i rezydentów wywiadu nad przyczynami, które doprowadziły do *Hołodomoru*, oraz nad związkiem między polityką Stalina wobec wsi ukraińskiej a pogromem inteligencji, który rozpoczął się nad Dnieprem w 1933 r. Ważne wydają się też czynione na gorąco próby oszacowania liczby ofiar ukraińskiej tragedii.

Polskie materiały przyciągnęły uwagę badaczy dopiero niedawno. W ciągu ostatnich dwóch-trzech lat ukazało się kilka wykorzystujących je edycje dokumentalnych i artykułów⁵. Publikacje te bazowały zasadniczo na zasobach dwóch krajowych archiwów: Archiwum Akt Nowych (AAN; przede wszystkim zespoły: Ministerstwo Spraw Zagranicznych oraz Attaché Wojskowy przy Ambasadzie RP w Moskwie) oraz Centralnego Archiwum Wojskowego (CAW; zespół: Oddział II Sztabu Generalnego/Głównego Wojska Polskiego). Okazało się wszakże, że jest jeszcze przynajmniej jedna kolekcja, którą należy wziąć pod uwagę. Mowa o olbrzymim kompleksie akt tzw. zdobycznych („trofeijnyje fondy”), przechwyconych w 1945 r. przez Armię Czerwoną na terenie ówczesnej III Rzeszy, a znajdujących się obecnie w Ro-

---

no. 1–2, p. 5–106; idem, *Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33*, Torino 1991.

⁴ O tym, jaką wagę przywiązywano do tego ostatniego typu źródeł, świadczyć może liczba lokalnych czasopism regularnie abonowanych przez polskie placówki. Jesienią 1933 r. sam tylko konsulat w Kijowie prenumerował 115 tytułów!

⁵ Я. Я. Бруски (J. J. Bruski), *Большой голод на Украине в свете документов польской дипломатии и разведки*, „Европа. Журнал Польского Института Международных Дел” (Warszawa) 2006, t. 6, nr 4 (21), s. 97–152; idem, *Polska wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie 1932–1933*, w: *Polska–Ukraina–Osadczuk. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85. rocznicę urodzin*, red. B. Berdychowska, O. Hnatiuk, Lublin 2007, s. 213–246; R. Kuśnierz, *Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie*, „Dzieje Najnowsze” 2007, nr 2, s. 129–159; idem (opr.), *Pomór w „raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, Toruń 2008; *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 7: *Wielki Głód na Ukrainie 1932–1933*, wybór dokumentów i red. nauk. D. Bojko i in., Warszawa–Kijów 2008.

syjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (RGWA, Российский государственный военный архив) w Moskwie⁶.

Wśród dokumentów niemieckich, francuskich czy belgijskich przechowywane są tutaj również materiały polskiego pochodzenia. Największą grupę wśród nich stanowią bezcenne zespoły akt przedwojennego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego. Większość tych materiałów przejęta została początkowo, jeszcze jesienią 1939 r., przez Niemców, którzy dokonali ich skrupulatnego przeglądu, po czym umieścili w filii poczdamskiego Archiwum Wojskowego Wehrmachtu w Gdańsku–Oliwie. Stamtąd ewakuowane zostały pod koniec 1944 r. w głąb Rzeszy, by następnie – wraz z archiwaliami niemieckimi – wpaść w ręce Sowietów. Najbogatszy z „polskich” zespołów w RGWA, фонд 308к – Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego (ф. 308к – 2-ой отдел Генерального штаба Польши, г. Варшава), liczy aż 3391 jednostek archiwalnych. Do tego trzeba dodać osobne zespoły ekspozytur „dwójki” (dla badaczy spraw ukraińskich szczególnie znaczenie mają „fondy” warszawskiej Ekspozytury nr 2 i Ekspozytury nr 5 we Lwowie – 461k i 462k). W sumie akta wywiadu II RP w zbiorach moskiewskich to ponad pięć tysięcy, nieraz bardzo obszernych, teczek, dotyczących w znacznej mierze polskiej aktywności na Wschodzie⁷.

Nie chodzi przy tym wyłącznie o materiały agenturalne. Oddział II Sztabu otrzymywał niejako „z urzędu” kopie większości raportów, docierających z polskich konsulatów na terenie Związku Sowieckiego do centrali Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Poselstwa (od 1934 r. Ambasady) RP w Moskwie. W zespołach „emeszetowskich” w Archiwum Akt Nowych, gdzie winny znajdować się oryginały, zachował się, niestety, tylko nikły procent odnośnych dokumentów. Luki pozwala nam w tej sytuacji odtworzyć kwerenda w materiałach wywiadu. Okazuje się, że w moskiewskim RGWA znajduje się bardzo obszerny zbiór różnych polskich doniesień konsularnych, w tym raportów placówek w Charkowie i Kijowie z okresu Wielkiego Głodu. W części są to dublety materiałów dostępnych również w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie, mamy jednak do czynienia także z wieloma dokumentami absolutnie wyjątkowymi, nie zachowanymi gdzie indziej.

Poszukiwania prowadzone przeze mnie w Moskwie w październiku i listopadzie 2008 r. pozwoliły odszukać w sumie kilkadziesiąt nieznanych polskich raportów, dotyczących *Holodomoru* i prześladowań na Ukrainie lat 1932–1933. Kilka najciekawszych z nich pozwałam sobie zaprezentować poniżej. Wprawdzie ukazały się one ostatnio drukiem – w ramach specjalnego aneksu do tomu, zawierającego dokumenty z AAN i CAW⁸, ale względy techniczne (książka była już w całości złożona) uniemożliwiły szersze skomentowanie tych materiałów.

⁶ Dla przechowywania tych zbiorów utworzono w marcu 1946 r. tzw. Archiwum Specjalne (Центральный государственный Особый архив СССР), placówkę najściślej tajną, o istnieniu której poinformowano oficjalnie dopiero pod koniec *perestrojki*, w r. 1990. Historycy uzyskali dostęp do „fondów trofejnych” dwa lata później po powstaniu specjalnego Centrum Przechowywania Kolekcji Historyczno-Dokumentalnych (Центр хранения историко-документальных коллекций). Instytucja ta – zachowując pewną autonomię – weszła w 1999 r. w skład RGWA.

⁷ Zob. *Указатель фондов иностранного происхождения и Главного управления по делам военнопленных и интернированных НКВД–МВД СССР Российского государственного военного архива*, red. В. П. Козлов и В. Н. Кузленков, Москва 2001. Na temat losów archiwaliów „dwójki”: *Inwentarz zespołu akt Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego), 1921–1939 (1915–1959)*, Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa 2003, t. 1, s. 21–24 (niepublikowany, przechowywany w CAW).

⁸ *Holodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*, wyb. i opr. J. J. Bruski, Warszawa 2008.